Van den vos Reynaerde en Reinaert de vos:
een tweetalige studie-editie

HANS RIJNS

Op verzoek van Koen de Groote van *uitgeverij Lalito in Doesburg schreef ik bij de tweetalige studie-editie van het Comburgse handschrift en de hertaling van Ernst van Altena uit 1979 de toelichting met aantekeningen.*[1] *In deze editie zijn beide teksten naast elkaar opgenomen. Op de linkerpagina's staat de tekst uit het Comburgse handschrift integraal, op de rechterpagina's is de volledige hertaling van Ernst van Altena uit 1979 afgedrukt.*[2] *Na de hoofdtekst volgt het nawoord van Van Altena uit 1979, met daarna een uitgebreide inleiding met aantekeningen van mijn hand. Voor diegenen die moeite hebben met het Middelnederlands, heb ik een verklarende woordenlijst toegevoegd. De editie sluit ik af met de bibliografie van de gebruikte literatuur.*

De uitgever voorziet met deze editie in de behoefte aan een toegankelijke tweetalige editie, die geschikt is voor de hoogste klassen van het middelbaar onderwijs. Met name de toevoeging van de oorspronkelijke tekst kan bijdragen aan het vertrouwd raken met dit soort Middelnederlandse teksten.

Dit studieboek kent al eerdere edities. De eerste uitgave van *Reinaert de vos* in de reeks Lalito Klassiek dateert van 2014. Het is een hardcover zonder afbeeldingen met slechts een inleiding geschreven door Ernst van Altena, de volledige hertaling uit 1979 en een verklarende woordenlijst. Deze editie is nog steeds beschikbaar. De tweede editie, een paperback die stamt uit 2015, is als studieboek ernaast gezet. Deze paperback is tweetalig en bevat de volledige transcriptie van het Comburgse handschrift naast de hertaling van Van Altena. Na de inleiding, die ook in de eerste editie uit 2014 was opgenomen, is de verantwoording van het Comburgse handschrift toegevoegd. Van Altena deelt mee in zijn editie uit 1979 dat hij zijn tekst baseerde op het Comburgse handschrift, maar nergens geeft hij aan welke editie hij heeft gebruikt. In de tweetalige uitgave van Lalito uit 2015 vermeldt de uitgever de editie van het Comburgse handschrift van Buitenrust Hettema uit 1921.[3] Ook noemt hij de versie van *Van den vos Reynaerde*, gebaseerd op het Comburgse handschrift in de uitgave van Hellinga uit 1952.[4] De editeur, Koen de Groote van uitgeverij Lalito, liet mij per mail weten dat volgens Marian van Altena-Fritschy, zijn weduwe, die inmiddels ook is overleden, behalve deze twee edities van het Comburgse handschrift Van Altena ook gebruik heeft gemaakt van de Middelfranse tekst *Roman de Renart.* Dat deed hij omdat hij die natuurlijker vond rijmen. De tweede editie sluit ook af met een verklarende woordenlijst.

Ernst van Altena

Ernst van Altena (1933-1999) was een bekende en alom gewaardeerde Nederlandse dichter, schrijver en vertaler. Hij werd vooral bekend door

zijn vertalingen van liederen van Jacques Brel maar ook van andere chansonniers. Hij groeide op in Amsterdam in een sociaaldemocratisch milieu. Na de hbs (hogere-burgerschool, te vergelijken met het huidig atheneum) en diverse korte betrekkingen (van kantoormedewerker tot filmassistent) werd hij in 1955 copywriter. Vanuit zijn reclameberoep maakte hij algauw cabaretteksten voor de radio. Ook schreef hij steeds meer theaterteksten en letterkundige teksten en hij vertaalde, naast de Franse chansons, ook toneelstukken van onder meer Edward Albee, Molière en George Bernard Shaw, klassieke Franse poëzie van François Villon en Charles d'Orléans, scabreuze poëzie (verzameld in de bloemlezing *Jij goudgepunte lans*), middeleeuwse boerden (*De jongeman met twaalf vrouwen*) en klassieke werken als de *Roman van de roos* en Chaucers *Verhalen van Canterbury*. In de jaren zeventig vertaalde Van Altena de dialogen en liedjes voor de Japanse animatiefilm *De vrolijke piraten van Schateiland*. Verder zat hij enige jaren in het bestuur van de Vereniging van Letterkundigen, het Fonds voor de Letteren en diverse andere belangenverenigingen voor schrijvers en vertalers. Daarnaast maakte hij verscheidene radio- en televisieprogramma's waarin poëzie en chansons centraal stonden.[5]

De hertaling Van de vos Reynaerde, een volksuitgave

In 1979 bracht Ernst van Altena een hertaling van *Van den vos Reynaerde* uit. Het betrof een berijmde bewerking gebaseerd op het Comburgse handschrift. Het boek, waarvan de afmetingen nogal afweken van bestaande boeken (25 bij 25 centimeter), was geheel geïllustreerd. Het voor- en achterplat en de titelpagina, maar ook de 76 pagina's tellende hoofdtekst waren zeer overvloedig voorzien van door Bert Bouman (1921-1979) getekende illustraties, waaronder vier over de gehele pagina. Alle afbeeldingen waren in zwart-wit. Ze zijn des te opvallender omdat Bouman de dieren zo natuurgetrouw mogelijk heeft getekend.

In zijn verantwoording beklaagt Van Altena zich erover dat, op enkele filologen na, vrijwel niemand de letterlijke tekst kent. Eigenlijk, zo schrijft hij, was er maar één redelijk leesbare tekst voorhanden en wel die van de Vlaamse auteur Jan Frans Willems (1793-1846) uit 1834.[6] Bedenk wel dat hij deze tekst schreef in 1979. Inmiddels is er een groot aantal toegankelijke tekstedities verschenen. De *Reinaert* (Van Altena geeft de voorkeur aan deze schrijfwijze) is volgens hem een scherpe satire op de menselijke ondeugden en met name de hypocrisie van de clerus. De liberale J.F. Willems durfde in zijn tijd – hij leefde te midden van Vlaamse katholieken en in een streng klerikale cultuur – een letterlijke hertaling niet aan. Hij sloeg hele stukken over en 'verwijwaterde' passages. Een gehuwde pastoor degradeerde hij bijvoorbeeld tot koster. Van Altena houdt zich liever aan de originele tekst met al zijn dubbelzinnigheden en scabreuze en obscene toespelingen.

Van den vos Reynaerde werd volgens hem geschreven voor het volk, een spreektekst vooral voor een ongeletterd publiek. Ten tijde van het verschijnen van *Van den vos Reynaerde* kon alleen de clerus lezen en 'daarvoor was de Reinaert niet bepaald bestemd' volgens Van Altena. In zijn bewerking heeft hij zowel de volkstoon als de voordraagbaarheid sterk mee laten wegen. Hij zag daarom af van een tweetalige uitgave (Middelnederlands en modern Nederlands). Hij bestempelt zijn editie als een 'volksuitgave'.[7]

De veronderstelling van Van Altena dat *Van den vos Reynaerde* voor een ongeletterd publiek werd geschreven, baseert hij waarschijnlijk op een artikel van Hellinga uit 1957. Hierin introduceert Hellinga een beroepsverteller, een jongleur 'als leider van een troep: bij hem horen speellieden en akrobaten, de dwerg en de man met de dansende beer, de potsenmaker en de goochelaar'.[8] De beroepsverteller draagt volgens Hellinga de *Reynaert* voor op een markt. Dit romantische beeld is inmiddels achterhaald. Het publiek moet meertalig zijn geweest om toespelingen op dierenverhalen uit de *Ysengrimus* en de *Roman de Renart* te kunnen begrijpen. Bouwman en Besamusca veronderstellen

dat het hoogstwaarschijnlijk de Vlaamstalige stedelijke elite moet zijn geweest die in zijn jeugd Frans heeft geleerd ter wille van de contacten met handelspartners en de hoge adel. De hypocrisie van de hoge adel en clerici wordt genadeloos door Willem neergezet. Ook het bespotten van de dorpsbevolking wijst volgens Bouwman en Besamusca in die richting. De *Reynaert* werd geschreven in de dertiende eeuw, de periode van de opkomst van de burgerij. Burgers gingen zich afzetten tegen de invloed van de hoge adel en de kerkelijke gezagsdragers, wat het einde van het feodale tijdperk inleidde.[9]

Opmerkelijke aanpassingen

Vanwege het verzoek van de uitgever om aantekeningen te maken bij de beide teksten kwam ik al doende enkele opmerkelijke aanpassingen in de tekst van Van Altena ten opzichte van het Comburgse handschrift tegen. Volgens Koen de Groote zouden deze aanpassingen wellicht te maken kunnen hebben met de invloed van de *Roman de Renart* die Van Altena, zoals hierboven vermeld, ook raadpleegde. Hij veroorlooft zich hier en daar wat vrijheden. Om een indruk te geven heb ik in deze korte bijdrage een aantal treffende aanpassingen opgespoord. Bij verwijzing naar de verzen verwijs ik naar het Comburgse handschrift. Op ooghoogte is in de editie van Lalito uit 2020 de hertaling van Van Altena snel terug te vinden.

Hofdag (v. 41-496)

Als Cuwaert bij het credo leren plaats moet nemen tussen de benen van Reynaert, hertaalt Van Altena: ‘Zo beklemd moest Cuwaert bidden / tot het heiligdom in ‘t midden …’, (v. 145-148) met gedachtepuntjes om de dubbelzinnigheid te benadrukken. Ook gebruikt hij soms net even een ander woord, dat overigens wel de lading dekt: ‘zend Beer Bruin met de exploten, / die loopt niet in zeven sloten.’[10] Willem, heeft het hier over ‘Die bodscap’ (v. 477).

Eerste indaging (v. 479-1042)

Het verspaar 'Vrauwe Vulmaerte, scerpe loghe / Ginckene koken met eenen stave' (v. 788-789) wordt bij Van Altena: 'Vrouw Vuilpoes, de roddelzieke / sneed een stuk af van z'n spek …'. Weer die gedachtepuntjes alsof het hier een dubbelzinnigheid betreft. Ik denk dat Van Altena niet begreep wat hier bedoeld is. Bouwman en Besamusca lichten dit in een noot als volgt toe: 'Vrauwe Vulmaerte' 'kookte scherpe pis voor hem met een stok (d.i. liet B. van pijn urineren.')[11] In de *Roman de Renart* is geen sprake van Vrauwe Vulmaerte of een naam die naar haar verwijzen kan, wel van boeren die Bruun afranselen met allerlei voorwerpen.[12] Het afsnijden van een stuk spek ziet Koen de Groote wellicht als het castreren van de beer, vandaar die gedachtepuntjes. 'Ludmoer metter Langher Nese / Drouch eenen loedwapper an een pese / Ende ghincker met al omme zwinghen.' (v. 793-95) wordt bij Van Altena 'Langeneus de vrijster Lutje / (van huis uit een doodsbang trutje) / liet haar zweepjes knallend spatten.' Een humoristische maar wel erg vrije hertaling.[13] 'Van Hughelijn metten Cromme Beenen' (v. 800) maakt hij 'Hugo Mankpoot' en van 'vrauwe Ogernen, / Eens hout makigge van lanternen.' (v. 803-804) wordt 'een Vlaamse lampenpoetser'. Hier mist Van Altena de door hem zo geliefde dubbelzinnigheid. Vrouw Ogernen 'maakt graag kaarsjes recht', d.w.z. zij windt graag mannen op.

Tweede indaging (v. 1043-1358)

Van Altena maakt van de 'Sente Martins voghel' (v. 1047) een gans. In werkelijkheid is een sint-maartensvogel volgens mij een goudhaantje, maar hierover zijn de pleidooien nog niet beslecht.[14] Tibert gaat zelfs met Reinaert naar Mompelier als hij de muizen kon vangen in de schuur van de pastoor (v. 1156), Van Altena maakt daar een kruisvaart van.

Derde indaging (v. 1359-1752)

Van Altena heeft het over 'ter vierschaar' gaan. In de brontekst wordt niet gerept over een vierschaar, wel over 'te hove vare' (v. 1401). 'Ic wille mi begheven' (v. 1497) is niet zoals Van Altena hertaalt 'boete doen', maar intreden in een kloosterorde. 'Eens bracht ik hem tot de kansel / van 't pastoortje van Amlois' (v. 1508-1509) is een voorbeeld van rijmdwang. In de voorafgaande zin ontving Isegrim 'een flink pak ransel'. Reinaert brengt Isegrim slechts naar de pastoor van Amlois (Comburg v. 1509: 'Vimbloys').

Veroordeling en verzoening (v. 1753-2795)

Van Altena rept met geen woord over de festucatio of halming.[15] 'Reynaert nam een stroe voer hem' (v. 2561), wordt bij Van Altena: 'Reinaert stak z'n voorpoot op'; nergens is er in de hertaling sprake van een festucatio. Als de koning twijfelt aan de plek waar de schat verborgen ligt, wordt Reinaert kwaad: 'Coninc, ghi zijter also na / Alse van Colne tote meye.' (v. 2638-2639) Met 'meye' wordt de maand mei bedoeld. Van Altena dicht: 'van Keulen tot Turkije!', wat natuurlijk wel lekker rijmt maar niet in overeenstemming is met de brontekst.

Wraak en vlucht (v. 2796-3469)

'Troeste wel vrauwe Hermelinen / Met haren cleene welpkinen,' (v. 3080-3081) krijgt bij Van Altena als gevolg van het rijm een merkwaardig detail. In de hertaling zijn dit maar liefst tien welpjes: 't troosten van vrouw Hermelien / en mijn welpjes , alle tien.' Eerder in het verhaal kwamen we te weten dat Reinaert en Hermelien slechts twee welpjes hadden: Reinaerdijn en Rosseel. Deze stoplap gebruikt hij ook in de verzen 3089-3090 en 3323-3324. Een vossenworp telt meestal vier tot zes welpen. Worpen van vijf tot acht jongen komen ook voor, bij uitzondering zelfs tien.[16]

Besluit

Het overzicht hierboven is niet volledig, het zijn slechts enkele voorbeelden om aan te tonen hoe Van Altena te werk ging. Zijn de vrijheden die Van Altena zich veroorloofde erg? Ik denk van niet. Van Altena benadrukt in zijn hertaling het satirische karakter van de tekst, dit zie je terug in de keuzes die hij maakt. Hij overdrijft graag en gebruikt volkse, hedendaagse taal en leuke woordspelingen. Bovendien heeft hij zich onder invloed van het rijmende karakter van zijn tekst enkele speelse vrijheden gepermitteerd. De hertaling heeft na 42 jaar nog niets aan zeggingskracht ingeboet. Ondanks de vrijheden van Van Altena blijft het verhaal volledig intact. Een bevriend docent Nederlands aan de scholengemeenschap De Populier (mavo, havo en vwo) in Den Haag zei mij dat hij de tekst van Van Altena vaak gebruikte. De hertaling is volgens hem vlot geschreven, vol met humor en 'bekt lekker', een typering waarmee ik, ook na de opgesomde aanpassingen van Van Altena, volledig kan instemmen.

De hertaling heeft na 42 jaar nog niets aan zeggingskracht ingeboet.

VERDER LEZEN

1 *Van den vos Reynaerde en Reinaert de vos, tweetalige studie-editie van de middeleeuwse satire. Comburgse handschrift, Middelnederlands; hertaling Ernst van Altena, modern Nederlands; nawoord Ernst van Altena; toelichting en aantekeningen Hans Rijns,* Doesburg, 2020; www.lalito.nl.

2 Ernst van Altena, *Reinaert de vos. De middeleeuwse satire door Ernst van Altena hertaald en met tekeningen van Bert Bouwmans geïllustreerd,* Amsterdam, 1979.

3 F. Buitenrust Hettema & H. Degering, *Zwolsche herdrukken no. 18 Van den Vos Reynaerde. Tweede herziene druk. Uitgegeven naar het Comburgse en Darmstadse handschrift door Dr. F. Buitenrust Hettema naar het Dyckse handschrift door Dr. H. Degering,* Zwolle, 1921.

4 W.Gs Hellinga, *Van den vos Reynaerde. I teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500*. Zwolle, 1952.
5 https://nl.wikipedia.org/wiki/Ernst_van_Altena.
6 J.F. Willems, *Reinaert de Vos*, Eeklo, 1834.
7 'Verantwoording' in de editie van Van Altena 1979, p. 79-80.
8 W.Gs Hellinga, 'Wie was Willem die de Reynaert schreef?', in: *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'*, 1957, p. 12.
9 André Bouwman en Bart Besamusca (eds.), *Reynaert in tweevoud. Deel 1 Van den vos Reynaerde*, Amsterdam, 2002, p. 188-193.
10 Een exploot is een schriftelijk document (akte) dat wordt opgesteld door een gerechtsdeurwaarder.
11 Bouwman & Besamusca 2002, p. 49 noot 788.
12 Jean Dufournet en André Méline, *Le roman de Renart*, Parijs, 1985, p. 74-77.
13 Bouwman & Besamusca 2002, p. 49 noot 794: *loedwapper an een pese*: een loden bal aan een koord.
14 De kleinste vogel van Nederland, maar ook 'sint-maartensvogel': de goudhaan. Een rusteloos opdondertje, met een goudgele streep over zijn of haar kruin. https://www.vogelbescherming.nl/actueel/bericht/kent-u-de-sint-maartensvogel.
15 Met een strohalm vergeeft Nobel Reinaerts misdaden. Het betreft een symbolische rechtshandeling, de *festucatio* of *halminghe*, waarbij de strohalm werd weggeworpen of gebroken als teken van kwijtschelding van alle schuld. Bouwman & Besamusca 2002, p. 228.
16 https://nl.wikipedia.org/wiki/Vos_(dier).